УДК 94(477)
№ держреєстрації: 0120U102063

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА
(01135, м. Київ, вул. Ісаакяна, 18)
Тел. 236-01-28, факс 238-08-57; E-mail: ndiukr@gmail.com

ЗАТВЕРДЖУЮ

В. о. директора
Науково-дослідного
інституту українознавства

_____

проф. Чернець В. Г.

«19» січня 2023 р.

З В І Т
про науково-дослідну роботу

«УКРАЇНСЬКЕ ПОВСЯКДЕННЯ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ: ПРАВОВІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ»

заключний за 2020 – 2022 рр.

Науковий керівник НДР,
доктор історичних наук, доцент,
завідувач відділу **Ворончук І. О.**

2023 р.
Результати цієї роботи розглянуті вченою радою НДІУ
(протокол № 1 від «19» січня 2023 р.)

СПИСОК ВИКОНАВЦІВ НДР

№з/п	Прізвище, ім’я, по батькові	Науковий ступінь, вчене звання	Посада і місце основної роботи	Підпис
1.	Ворончук Ірина Олексіївна	доктор історичних наук, доцент	науковий керівник НДР, завідувач відділу історичних пам’яток Науково-дослідного інституту українознавства	
2.	Довбищенко Михайло Володимирович	доктор історичних наук, доцент	провідний науковий співробітник відділу історичних пам’яток Науково-дослідного інституту українознавства	
3.	Висотін Микола Борисович	-	науковий співробітник відділу історичних пам’яток Науково-дослідного інституту українознавства	
4.	Гулюк Ігор Юрійович	-	молодший науковий співробітник відділу історичних пам’яток Науково-дослідного інституту українознавства	

СПИСОК АВТОРІВ РЕФЕРАТУ

Науковий керівник НДР доктор історичних наук, доцент, зав. відділу історичних пам'яток	**І. О. Ворончук** Вступ (9 – 12), Суть звіту (13 – 25), Список літератури (31 – 33), загальне редагування.
Науковий співробітник відділу історичних пам'яток	**М. Б. Висотін** Титульна сторінка (1), Список виконавців НДР (2), Список авторів реферату (3), Перелік наукових, навчально-методичних праць, опублікованих за темою дослідження (4 – 6), Зміст (7), Перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень і термінів (8), Суть звіту (26 – 27), Висновки (28), Рекомендації (29 – 30).
Провідний науковий співробітник відділу історичних пам'яток	**М. В. Довбищенко** Суть звіту (25 – 26).
Молодший науковий співробітник відділу історичних пам'яток	**І. Ю. Гулюк** Суть звіту (17 – 22).

ПЕРЕЛІК НАУКОВИХ, НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИХ ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Навчально-методичні посібники

Ворончук І. О.

1. Навчально-методичний посібник «Історія Волині» / Наук. ред. І. Ворончук. Том 1. Київ-Харків: Видавець О. Савчук, 2021. 384 с., 283 іл., 8 мап.
2. Збірник документів «Українське повсякдення ранньомодерної доби. Випуск ІІ. Волинь, 1600 – 1610 рр.» / Наук. ред. І. Ворончук. Упор. І. Ворончук, М. Висотін, І. Гулюк, М. Довбищенко. Електронний варіант.

Наукові статті:

Ворончук І. О.

1. Місто та міська громада ранньомодерної доби на Волині (Замітки на маргінесі монографії Андрія Заяця «Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.» Львів, 2019. 581 с.). *Українознавство*. 2020. № 2. С. 199–206.
2. Українська шляхетська родина у внутрішніх зв'язках і стосунках: брати і сестри. *Українознавство*. 2020. № 3. С. 8–20.
3. Шляхетський рід Хрінницьких у приватному й публічному житті ранньомодерної Волині. *Українознавство*. 2020. № 4. С. 8–20.
4. Przemoc mężczyzny nad kobietą w ukrainskiej rodzinie XVI-XVII wiekow (na podstawie materialów Wolynia). *Rodzina w kręgu epok dawnych. Przemoc*. Kraków, 2020. S. 97–105.
5. Сучасний стан українознавчих досліджень ранньомодерної доби: проблеми та перспективи. *Українознавство*. 2021. № 1. С. 54–64. 1 др. а.
6. Шляхетський рід Хрінницьких у приватному й публічному житті ранньомодерної Волині. Лінія Михайла Сватковича Хрінницького. *Українознавство*. 2021. № 2. С. 66–88. 1, 5 др. а.
7. Литовські Статути Великого князівства Литовського з погляду гендерної експертизи. *Українознавство*. 2021. № 3. С. 72–86. 1,5 др. а.
8. Дворищна система селянського господарювання на Волині ранньомодерної доби. *ЗНТШ. Праці Історично-Філософської секції*. Львів, 2021. Т. CCLXXV. С. 70–84. 1 др. а.
9. Волинське селянство ранньомодерної доби: без стереотипів і упереджень. *Українознавство*. 2021. № 4. С. 114–131. 1,6 др. а.
10. Невмирущі традиції українського героїчного духу. *Українознавство*. № 1. 2022 р. С. 77–91.
11. Місто Полонне ранньомодерної доби: соціально-економічний та демографічний аспекти. *Українознавство*. № 3. 2022 р. С. 103–123.

12. Олександр Лазаревський і дискусія щодо чинників закріпачення селянства Лівобережної України. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2022. С. 284–296.

Висотін М. Б.

1. «Оперезалися рушниками…»: незвичний обряд покозачення з погляду християнської теології. *Українознавство*. 2020. № 4. С. 33–43.
2. Особливості професійної спеціалізації волинських балверів і цирульників в першій половині XVII ст. *Українознавство*. 2021. № 4. С. 132–149. 1,5 др. а.

Воробей М. Д.

1. Результативність ініціатив Чернігівського рицарського кола на вигнанні у світлі сеймових ухвал середини – другої половини XVII століття. *Українознавство*. 2020. № 1. С. 148–161.
2. Сеймики українських воєводств на вигнанні у середині – другій половині XVII століття: до постановки питання. *Українознавство*. 2020. № 2. С. 158–163.
3. Шляхтич Ян-Самуель Ґлоґовський як представник політичної еліти Чернігівського воєводства на вигнанні. *Українознавство*. 2020. №. 3. С. 53–61.

Гулюк І. Ю.

1. «Будучи жалостен тои кривди»: образа як узвичаєна компонента ранньомодерної шляхетської культури на Волині. Міжнародна науково-практична конференція студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень». Луцьк, 2020. С. 134–137.
2. «Кгдъж неслушне сторона поступовала»: шляхетська рецепція судового процесу на Волині у другій половині XVI ст. *Українознавство*. 2020. № 3. С. 41–52.
3. Статус української шляхти у річпосполитському суспільстві (осмислюючи польську історіографію XIX – 30-х років XX століття). *Українознавство*. 2021. №1. С. 65–71. 0,5 др. а.
4. «Nie na przekup, ale ku swey potrzebie będą: торгівля волинської шляхти Речі Посполитої у другій половині XVI – першій половині XVII ст.». *Українознавство*. № 2. С. 89–100. 0,8 др. а.
5. Участь волинської шляхти в урбанізаційних процесах ранньомодерної Волині: до постановки проблеми. *Українознавство*. 2021. №3. С. 87–100. 1,1 др. а.
6. Шляхетське землеволодіння у Волинському воєводстві: контракти та ексцеси їх порушення у другій половині XVI – першій половині XVII ст. *XIX Міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2021»*. Київ. 2021. С. 74–78. 0,3 др. а.
7. Штрихи до ідентичності шляхти Волинського воєводства Речі Посполитої (1569–1648 рр.). *XV Міжнародна науково-практична конференція студентів і аспірантів Східноєвропейського університету ім. Лесі Українки «Молода*

наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень». Луцьк. 2021. С. 270–273. 0,3 др. а.

8. Сучасна українська історіографія про повсякденне життя шляхти ранньомодерної доби. *Українознавство*. 2022. №1. С. 131–145.
9. «Своим имѢнѢм и инших послов колекгов своих»: протестація 1598 р. як вияв політичної культури волинської шляхти. *VI Міжнародна науково-практична конференція молодих учених, студентів та аспірантів* «*Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук».* С. 238–240.
10. «НамовлѢный и подарками пѢрѢнѣтый»: судовий процес над шляхетським підданим Яном Пелиґримовським у 1623 р. *Українознавство*. 2022. №4. С. 122–131.

Довбищенко М. В.

1. Повсякдення українського парафіяльного духовенства кінця XVI – першої половини XVII ст. *Українознавство*. 2020. № 3. С. 21–40.
2. Роль «руської мови» в релігійному житті України першої половини XVII ст. *Українознавство*. 2020. № 4. С 22–32.
3. «Нехай би Русь по-руськи Русь учила»: Освіта та руська мова у творах Касіяна Саковича «Desiderosus» (1625) і «Perspectiwa» (1642). *Українознавство*. 2021. № 2. С. 101–107. 0,6 др. а.
4. «Забутий єпископ: луцький владика Остафій (Євгеній) Єло-Малинський у тіні видатних сучасників». *Українознавство*. 2021. № 3. С. 101–113. 1 др. а.
5. Шляхта в середовищі парафіяльного духовенства Волинського воєводства: досвід соціальних комунікацій в Україні литовсько-польської доби. *Українознавство*. № 1. 2022 р. С. 120–130.
6. Луцька пожежа 1617 р.: спроба реконструкції події та її роль в розвитку релігійних відносин у місті (1620–1630-ті рр.). *Українознавство*. № 3. 2022 р. С. 124–132.
7. Кримінальні справи як джерело з історії повсякдення парафіяльного духовенства Волині початку XVII ст. *Українознавство*. № 4. 2022 р. С. 115–121.

Штанько О. Ф.

«През килка двадцетъ литъ, на розных урядехъ будучи, Речи Посполитои месъта Луцъкого служилъ»: документ до історії міського самоврядування Луцька 1614 р. *Українознавство*. № 1. 2020. С. 162–168.

ЗМІСТ

Титульна сторінка.....	1
Список виконавців НДР ……	2
Список авторів реферату	3
Перелік наукових, навчально-методичних праць, опублікованих за темою дослідження	4 – 6
Зміст …….	7
Перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень і термінів	8
Вступ ……..	9 – 12
Суть звіту. Характеристика джерела. Джерелознавчий напрям виконання НДР	13 – 15
Суть звіту. Методологія та методи дослідження	15 – 17
Суть звіту. Новизна в дослідженні українського повсякдення	17 – 27
Суть звіту. Новизна в дослідженні українського повсякдення. 1. Нове знання з історії повсякдення шляхетської верстви	17 – 22
Суть звіту. Новизна в дослідженні українського повсякдення. 2. Нове знання з історія повсякденного життя ранньомодерного селянства	22 – 25
Суть звіту. Новизна в дослідженні українського повсякдення. 3. Нове знання з історії повсякдення волинського духовенства	25 – 26
Суть звіту. Новизна в дослідженні українського повсякдення. 4. Нове знання з історії медичної справи	26 – 27
Висновки	28
Рекомендації …….	29 – 30
Список літератури..…….....	31 – 33

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, ОДИНИЦЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України в м. Києві

НАН України – Національна академія наук України

арк. – аркуш

зв. – зворот

ін. – інше

оп. – опис

р. – рік

с. – сторінка

спр. – справа

ст. – століття

ф. – фонд

ВСТУП

НДР на тему «Українське повсякдення ранньомодерної доби: правові та соціальні практики» є логічним продовженням низки науково-дослідних тем, виконуваних творчим колективом відділу історичних пам'яток НДІУ, спрямованих на вивчення українського повсякдення ранньомодерної доби. Вибір зазначеної проблеми невипадковий. Наразі історія повсякдення розглядається одним із найважливіших трендів світової історіографії, що пов'язано з кризою пояснювальних моделей «великої» політичної історії та економічних макроструктур і макрогруп. Історія повсякдення виокремилась у самостійну субдисципліну з так званої «нової соціальної історії». Важливою рисою соціальної історії як галузі історичного знання є її здатність адаптуватися до змін, які відбуваються в інтелектуальному середовищі. На різних етапах ця наукова дисципліна неодноразово опинялася перед необхідністю перевизначення свого предмета та оновлення моделей дослідження: ідеться про трансформацію соціальної історії в «нову» соціальну історію, що дозволило виявити різноманітність можливих форм історії соціального. Наприкінці XX ст. вчергове відбулось оновлення теоретичних засад, методологічних і методичних підходів, пізнавальних орієнтацій та дослідницьких парадигм у галузі соціальної історії. Критичний перегляд концептуальних засад і дослідницьких стратегій полягав у необхідності осмислення й висвітлення взаємодії об'єктивних умов функціонування суспільства і суб'єктивних інтенцій людей, які його створюють і діють в його межах, що зумовило значне розширення дослідницької перспективи. Саме в межах соціальної історії виник новий напрям під назвою «історія повсякдення», головним предметом якого є щоденне життя звичайних, тобто «маленьких людей», − безіменних учасників історичного дійства.

У цілому генеза розвитку напряму відбувалася поступово і пройшла декілька етапів. Його становлення завдячує, перш за все, французьким і німецьким історикам. Засновниками напряму стали фундатори відомої французької історичної «Школи Анналів» Марк Блок і Люсьєн Февр та їх послідовники, які звернулись у своїх дослідженнях до звичайної рядової людини з її повсякденними турботами й проблемами. Відкритий діалог і широка дискусія, в якій взяли участь такі видатні французькі дослідники, як Мішель Фуко, Пієр Бурдьє, Мішель де Серто та інші, сприяли поширенню ідей історії повсякдення.

Значний внесок у вивчення «історії повсякдення» як окремої галузі гуманітарної науки належить також історикам Німеччини, які висунули гасло: «Від вивчення державної політики й аналізу глобальних суспільних структур звернімось до «маленьких життєвих світів»., де головна увага спрямовується не на діяння світських чи духовних володарів, видатних осіб, а на звичайних людей, локальні групи та соціальні ідентичності. Вивчення історії повсякдення як самостійної галузі дослідження минулого стало однією зі складових «історико-антропологічного повороту», що відбувся в

гуманітарних науках наприкінці минулого століття і відомий під назвою «оксамитової революції» в гуманітаристиці. Відбулася зміна перспектив, яка полягає в тому, що головним об'єктом вивчення історії стала Людина в усьому розмаїтті її життєвих проявів.

Прибічники цього напряму намагаються зрозуміти й проаналізувати мінливий світ сприйняття, переживання, поведінку людей, вплив на них різних соціальних структур і процесів. Принципова специфіка «історії повсякдення» полягає у двох особливостях. По-перше, це інтерес до «суб'єктивної сторони історії», по-друге, намагання побачити означеніці процеси «з середини», через зрозуміння притаманних цьому життю ідей. Історія повсякдення має справу з подіями, які щодня повторюються в діях та відображуються у думках людини і створюють міцний фундамент її життя і діяльності. Історія повсякдення, використовуючи передові дослідницькі методологію і методи, предбачає відтворення особистісного досвіду і форм самостійної поведінки індивіда. При цьому індивіди розглядаються не як автономні особи, а як особистості в системі певних соціальних стосунків і культурних норм, а людські дії, таким чином, не відділяються від контексту. Подібний підхід робить історію повсякдення доволі складною конструкцією, яка синтезує різні системи соціальної реальності. Можливо, саме внаслідок багатоплановості й складності історія повсякдення є пізнім явищем в історичному знанні.

При цьому акцент звертається в бік так званої «непомітної» людини, дослідницький інтерес спрямовано на життєві долі «маленьких» людей, які не впливають на «доленосні» рішення глобальних масштабів, а навпаки, нерідко саме вони піддаються тиску з боку провладних структур. Завдяки зверненню до проблем повсякдення дослідники почули голос «маленької» людини. Отже, історія повсякдення з самого початку стала реконструкцією «життя звичайних людей», тому «історію повсякдення» подеколи називають «історією знизу». Таким чином, відбувся поворот від універсальних схем макроісторії до категорій мікроісторії – історії окремого поселення, родинного клану, домогосподарства, сім'ї, міжособистісних контактів та емоційних відносин людей.

Історія повсякдення ставить завданням відтворення усього різноманіття особистого досвіду окремої особи, форм і проявів її власної самостійної поведінки. Тому для повсякдення як напряму найважливішим є вивчення людини у праці й поза нею, зокрема незгод і співробітництва між людьми, а також їх душевних переживань, спогадів, любові й ненависті, занепокоєності й надії на майбутнє. Центральними в історії повсякдення є життєві проблеми рядових людей, тих, хто залишився безіменним в історії, оскільки саме на мікроісторичному рівні поєднуються суспільний і особистий інтереси. Разом з тим історична реконструкція не може обмежуватися окремими маленькими ізольованими світами, вона має відтворюватися на широкому тлі тогочасної загальної реальності. Адже, заснована лише на герменевтичному розумінні смислів реконструкція колишнього окремого людського досвіду не може дати розуміння цілісної історії – історії як загального цілого.

На тлі зазначених підходів і досягнень світової гуманітаристики особливо відчутним є відставання у цій галузі вітчизняних досліджень, загальною особливістю яких є зосередження уваги на трьох останніх (XVIII–XX) століттях. Тож серед малодосліджених проблем української історії залишаються проблеми нової соціальної історії, а в її межах – повсякдення ранньомодерної доби, тобто XV–XVII ст. Такий стан пояснюється як суб'єктивними, так і об'єктивними чинниками.

До суб'єктивних чинників належить тривалий період заідеологізованості історичних наукових досліджень, внаслідок чого відбулося вилучення самої Людини з історії, підміна людини як головного об'єкта вивчення гуманітарних наук соціологічними абстракціями на зразок «класів» і «мас», що призвело до «знелюднення» минулого. Широка соціальна проблематика, як-от: життєві інтенції людини, її приватне життя, світосприйняття та життєвий простір, уявлення про сім'ю, шлюб, добропорядність, зраду, а також вплив цих уявлень на різні сторони повсякденного життя, зокрема внутрішньородинні стосунки, особливо ранніх історичних періодів, зокрема й ранньомодерного, майже не зачіпалися. Тож усі ці питання потребують розв'язання на підставі документальної бази.

При цьому зауважимо: особливості перебігу історичних подій тогочасних українських реґіонів, зокрема їх перебування у різних державних утвореннях, не дають змоги одночасного з'ясування цих проблем в межах цілої України. У зв'язку з необхідністю звуження територіальних меж реґіоном даного дослідження обрано Волинь ранньомодерної доби. Вибір Волині як реґіону дослідження обумовлено специфікою її територіально-географічного розташування та своєрідним статусом певної «культурної автономії» зі своєю правничою системою, усталеними традиціями і звичаями спершу у складі Великого князівства Литовського, пізніше − Речі Посполитої.

Отже, вибір теми НДР зумовлений, по-перше, актуальністю вивчення проблеми історичного повсякдення, інтерес до якої дедалі зростає. По-друге, попри появу низки вітчизняних досліджень, проблеми українського повсякдення ранньомодерної доби за спектром охоплених питань все ще залишаються недостатньо розробленими у вітчизняній історіографії, поступаючись доробку європейських вчених, зокрема й польських, які на власному ґрунті розробляють аналогічну проблематику. Власне, саме з метою заповнення зазначених лакун і було розроблено даний проєкт НДР.

Об'єктом дослідження НДР є соціально-культурний комунікативний простір повсякдення ранньомодерної доби, тобто тогочасна повсякденна реальність у формі функціонування сфери соціальної взаємодії і контактів людей XVII ст.

Предметом дослідження є власне ранньомодерна людина, яка у формуванні власної повсякденної поведінкової стратегії та щоденних вчинків знаходиться поміж засвоєними нею законодавчими приписами та існуючими у соціумі життєвими соціальними практиками. В широкому розумінні дослідження передбачає з'ясування тогочасної стратегії відновлення

людських поколінь, їх соціалізацію, передання від покоління до покоління накопиченого досвіду, зокрема й пов'язаного з продовженням роду, кар'єрними амбіціями, душевними переживаннями, стражданнями тощо. В центрі дослідження є Людина як конкретний носій національних і культурних традицій, релігійних і моральних настанов, ментальних стереотипів та психологічних мотивацій свого часу.

Метою дослідження є з'ясування повсякденного функціонування волинського соціуму ранньомодерної доби (XVI – першої половини XVII ст.). Для досягнення даної мети було сформульовано конкретні дослідницькі завдання, зокрема вивчити:

- матеріальні реалії повсякденного життя: житлові умови, харчування, одяг, дорожня і просторова інфраструктури тощо;
- матримоніальні практики, системи філіаційних та споріднених зв'язків, а також стереотипи внутрішньосімейних взаємин між рідними та близькими; гендерні аспекти повсякдення;
- соціальні та демографічні аспекти проблем здоров'я;
- комунікативні стратегії представників різних соціальних і професійних груп, внутрішньо-групова мікрополітика та мікродипломатія: система взаємостосунків і контактів всередині різних верств та між різними етнічними спільнотами і стратами;
- соціальні стратегії представників різних страт суспільства щодо забезпечення власного статусу в соціумі; самоідентифікація; прояви девіантної поведінки;
- ціннісні орієнтири представників різних страт: сприйняття тогочасними людьми таких понять, як право, закон, багатство/бідність, обов'язок, а також етичних категорій: порядність, добро/зло, вірність/зрада тощо;
- релігійну ситуацію; прояви релігійності людей різних станів; релігійні конверсії.

СУТЬ ЗВІТУ

НОВЕ ЗНАННЯ З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЮДНОСТІ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

Характеристика джерела. Джерелознавчий аспект виконання НДР

З-поміж пріоритетних проблем методології новітнього українознавства ключове місце наразі посідає його джерелознавчий та історіографічний аспекти. Дослідження різноманітних аспектів повсякденного життя минулих поколінь залежить від підготовки системного банку даних, без якого неможливе неупереджене і об'єктивне висвітлення соціальних процесів минулого. У зв'язку з цим виконання НДР передбачено вести у двох напрямах: джерелознавчому та історіографічному.

Джерелознавчий аспект має своїм завданням евристичний пошук, виявлення, підготовку до видання та публікацію документальних джерел, історіографічний – опис тогочасних соціальних практик на підставі віднайденого документального матеріалу. Тож протягом 2022 р. виконання проєкту велося одночасно в двох напрямах:

1. Підготовка документального збірника «Українське повсякдення ранньомодерної доби», що охоплює евристичний пошук, відбір документального матеріалу, його археографічне опрацювання та підготовка до публікації.
2. Написання історичних досліджень на підставі віднайдених документальних актів, що означає інтерпретацію джерельного матеріалу на підставі новітніх методик.

Виходячи з цього, найважливішим завданням є пошук, виявлення, підготовка до публікації та видання джерельних матеріалів, які нададуть можливість вивчити недосліджені проблеми українського повсякдення ранньомодерної доби (XVI–XVII ст.). Таким чином, важливе значення посідає вибір джерела.

Головним джерелом для виконання накреслених завдань обрано комплекс волинських книг ґродських і земських судів XVI–XVII ст., оскільки це, по-перше, документальне джерело, по-друге, джерело масового характеру, яке відносно добре збереглося і містить інформацію з найрізноманітніших аспектів тогочасного повсякденного життя різних страт українського соціуму. На цей час Волинь була найбільшим регіоном України, а волинські судові книги збереглися найкраще від інших українських теренів.

Більшість дослідників історії ранньомодерної України, характеризуючи це джерело, відзначали його величезний інформаційний потенціал. Крім того, це документальне джерело масового характеру, що є особливо важливим для вивчення саме історії повсякдення.

Попри те, що ґродські й земські суди були органами шляхетського судочинства, книги містять значний обсяг інформації не лише про шляхту, а й про інші верстви тогочасного соціуму. Річ у тім, що суди, маючи так зване

право «вічности», здійснювали нотаріальні функції. Тож до судових книг вносилися не лише матеріали судових справ, а загалом усілякі документи приватно-правового характеру для надання їм юридичної сили, зокрема: акти купівлі/продажу нерухомості, розподілу спадкового майна між нащадками по смерті прямих чи бічних родичів, дарчі надання так звані «даровизни», різноманітні угоди про оренду та заставу маєтків, шлюбні контракти, вінові записи, тестаменти з розпорядженнями останньої волі небіжчиків щодо близьких і рідних, дружин і дітей, слуг і челяді, родинної маєтності тощо, які відбивають тогочасне щоденне життя, поширені соціальні практики, різноманітні людські контакти і стосунки, а також світосприймання та позиціонування людини у соціумі, її уявлення про добро і зло, любов і ненависть тощо.

Оскільки селянство і міщанство (більшість міст були приватними), входили до сфери матеріальних інтересів шляхти, виявилося, що актові книги – ця власне шляхетська документація – зберігають інформацію й про селян, загалом про сільський люд, міщан та різні етнічні громади. Усе це є важливим показником інформаційного потенціалу джерела, що дозволяє розширити саме предметне поле дослідження. Так, документи приватно-правового характеру: інвентарі міст і сіл, записи про заставу, оренду, «держання», купівлю/продаж маєтків, протестації (скарги) тощо містять відомості про повинності та матеріальний стан різних категорій сільського і міського населення, розкривають стратифікацію тогочасного соціуму, соціальні аспекти щоденних людських взаємостосунків та рефлексій на них. До того ж в актах здебільшого виступають не елітарні групи соціуму – князі, маґнати, великі пани, а рядова шляхта: середня і дрібна, малозаможна і взагалі незаможна, так звана загродова або шарачкова. Тож це джерело дає можливість дослідити умови буденного життя, ментальність, інтенції, життєві стратегії та щоденні соціальні практики малопомітних в історичному процесі так званих «маленьких» і «безіменних» його учасників, тобто звичайних людей, зокрема й нижчих груп, різних верств українського соціуму: шляхти, селянства, міщанства, сільського та міського кліру, наймитів, «люзних» людей тощо.

Тож першочерговим завданням реалізації проєкту є забезпечення джерельної бази дослідження, що відкриває перспективи для вивчення як окремих людських прагнень і амбіцій, так і загальних повсякденних тенденцій. З метою з’ясування визначених завдань виконавці проєкту протягом звітного періоду здійснювали фронтальне подокументне вивчення волинських судових книг XVII ст., які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, зокрема фондів: ф. 21 (Кременецький ґродський суд), ф. 22 (Кременецький земський суд), ф. 25 (Луцький ґродський суд), ф. 26 (Луцький земський суд), ф. 27 (Володимирський земський суд), ф. 28 (Володимирський ґродський суд). Віднайдені документи було оброблено згідно існуючих правил видання документальних текстів XIV–XVIII ст., проведено їхнє археографічне опрацювання та складання заголовків до відібраних до публікації текстів.

Інтерпретація віднайденого джерельного матеріалу знайшла свій вияв у підготовці науково-методичного посібника «Історія Волині». Том. І. (обсягом 42 др. арк.), 30 наукових статей та 24 доповідей на наукових конференціях. Кульмінаційним результатом виконання НДР є підготовка до друку електронного варіанту збірника документальних матеріалів «Українське повсякдення ранньомодерної доби. Випуск ІІ. Волинь, 1600 – 1610 рр.» загальним обсягом понад 40 др. арк.

Методологія та методи дослідження

Методологія дослідження ґрунтується на епістемологічних ідеях щодо інтеграції підходів у вивченні минулого, оскільки історію суспільства і груп, що його утворюють не можна вивчати у відриві від загальної картини світу, систем цінностей, форм соціальної поведінки, смислів, символів, ритуалів тощо. Соціум як будь-яка структурована система, створена людьми, реалізує себе через конкретні вчинки та поведінку людей. Отже, дослідження цілої суспільної системи має зосереджуватися на вивченні поведінкових стереотипів конкретного індивіда на рівні мікрогрупи та соціальної верстви, до якої він належить.

Виконавці НДР спиралася на засади та принципи історичної антропології, згідно з якими вирішення будь-якого дослідницького завдання має бути підпорядковане дослідженню людського змісту історичного процесу. Видатні представники третього покоління «Школи Анналів», зокрема Еммануель Ле Руа Лядюрі, Марк Ферро, Жак Ле Гофф, Фернан Бродель та інші простежують тісний зв’язок між буттям людей, побутом і умовами, в яких вони живуть, та їхньою ментальністю. У зв’язку з цим в роботі застосовано полідисциплінарний підхід, який передбачає висвітлення як об’єктивних соціальних процесів, так і суб’єктивного сприйняття світу людьми минулих поколінь. При цьому суб’єктивне сприйняття людей розглядається в його об’єктивному взаємозв’язку з особливостями економічної структури, політичного влаштування, культурної еволюції, а соціально-економічні, політичні й природничо-екологічні чинники як елементи об’єктивної картини світу, що своєю чергою сприяли формуванню суб’єктивних стереотипів та щоденних практик людей різних соціальних груп.

Даний підхід дозволив спрямувати дослідження на вивчення внутрішніх мотивацій представників різних соціальних верств у вирішенні проблем повсякденного, зокрема й приватного, життя. Це дало змогу виявити певні тогочасні ментальні домінанти (ціннісні життєві орієнтири, «звички свідомості», оціночні категорії та своєрідне бачення тогочасного світу і себе в ньому), які визначали стереотип і практику повсякденної поведінки. За такого підходу головним об’єктом вивчення є індивід в усьому розмаїтті проявів життєдіяльності, включаючи й сферу соціальних зв’язків, стосунків і контактів на різних рівнях, але в першу чергу на рівні мікросередовища, в

якому він народжується, зростає і живе, підпорядковуючись загальноприйнятим нормам та поведінковим стереотипам певного соціуму.

Виходячи із застережень теоретиків «Школи Анналів», виконавці НДР намагалася відсторонитися від «вірусу сучасності», не переносячи на тогочасну епоху поняття, властиві теперішньому способу мислення. Не нав'язуючи власних оціночних суджень, намагалися з'ясувати повсякденну реальність, яка, накладаючи відбиток на формування мисленнєвих стереотипів, формувала й відповідні їм поведінкові стереотипи тогочасних людей.

Робота здійснювалася на основі загальнонаукових та конкретно історичних методів, зокрема аналізу і синтезу, міждисциплінарного, герменевтичного, текстологічної критики джерела, порівняльно-історичного, ретроспективного, історичної реконструкції тощо.

Перед історією повсякдення або етнометодологією (в англомовній літературі термін «етнометодологія» означає соціологію буденного життя) ставиться завдання вивчити звичний світ, або те, як живуть люди у своєму буденному житті, базуючись на сформованих здоровим глуздом латентних знаннях. Крім того, дослідження повсякденних реалій дозволяє врахувати й такий вимір життя як його «бачення зсередини». Серед розмаїття підходів до вивчення тексту одним із найголовніших є герменевтичний підхід, оскільки він передбачає розкриття смислів текстів, а отже й розуміння тексту. Герменевтика – це мистецтво тлумачення, спрямоване на виявлення істинного (дійсного, справжнього) смислу тексту. У межах герменевтики був розроблений герменевтичний підхід, який базується на уявленнях про універсальність мовних (а в ширшому значенні – знакових) структур. У герменевтичному підході розуміння тексту передбачає розкриття його симслів, які не виражені експліцитно, та рух від розуміння частин до прогнозування змісту цілого і навпаки – від розуміння цілого до усвідомлення змісту частин.

Як і будь-який інший, герменевтичний підхід базується на певних принципах, зокрема: евристичності, когнітивності, діалогізму, мовленнєво-розумової активності дослідника, інтерпретації текстів і реалізується через активну дослідницьку діяльність з текстом.

Вихідним положенням герменевтичного підходу є розгляд розуміння тексту як процесу інтерпретації. Для розуміння релевантними є знання тогочасної ділової та розмовної мови і власний дослідницький досвід, а для інтерпретації – добрі знання про досліджувану добу. Необхідно не лише співвіднести текст зі знайомими ситуаціями, а й уміти оперувати великим обсягом інформації, моделювати інформацію, робити узагальнення, розглядати текст у соціокультурному контексті. Герменевтичний аналіз використаних джерел, їх текстологічна критика дозволили переглянути й по-новому витлумачити низку тогочасних понять, зокрема таких, як: «родина», «домогосподарство», «дим», «патрон», «клієнт», «балвер», «цирульник», слуги, челядь, «коморники», «підсусідки», локація «на сирому корені», «воля» тощо.

Принцип діалогізму полягає у веденні дослідником діалогу з автором(авторами)/героєм(героями) документальних текстів як реальною особою.

Для з'ясування конкретних завдань було використано мікроісторичні та просопографічні підходи. Таким чином, методика дослідження спиралася на використання новітніх дослідницьких практик та широке залучення джерельних матеріалів.

Зокрема, методи аналізу і синтезу дозволили проаналізувати надбання вітчизняної та європейської історіографії з даної проблеми для вироблення виконавцями власної дослідницької стратегії та підходів.

Деякі дослідники, зокрема італійські, трактують історію повсякдення як «синонім мікроісторії». Тому серед методологічних засад реконструкції повсякденного життя і звичних способів поведінки людей виконавці даної НДР використовували методи мікроісторичного аналізу, складовими якого є «case studies» – предметне дослідження окремих і колективних біографій (з використанням методів просопографії), історії людських колективів і груп, окремих поселень тощо.

Мікроісторичний підхід, спрямований на фронтальне опрацювання документального джерела з метою реконструкції життєвої долі окремих індивідів та їх міжособистісних зв'язків і стосунків, сприяв зосередженню уваги на таких мікрогрупах, як: рід, родина, домогосподарство, подружжя, професійні групи (судова корпорація, клір, медики), в яких діють реальні, зафіксовані джерелами, люди. Це дозволило досягти індивідуалізації багатьох аспектів дослідження та зрозуміти мотиваційну обумовленість поведінки конкретних людей. Просопографічні підходи дали можливість вивчити світоглядні орієнтири, життєві пріоритети, соціальні позиції, стиль поведінки (так зв. «habitus»), матримоніальні стратегії, індивідуальні контакти тощо. Історико-порівняльний (компаративний) метод забезпечив можливість використати апробовані підходи та наукові надбання дослідників сусідніх реґіонів та європейських країн щодо зіставлення типологічно схожих явищ і процесів, зокрема таких феноменів, як: родина, шлюб, шлюбний вік, дітність, народжуваність, смертність. За допомогою методів ретроспекції та історичної реконструкції відновлено конкретні родини шляхетських родів та деякі домогосподарські селянські структури.

Новизна в дослідженні українського повсякдення

1. Нове знання з історії повсякдення шляхетської верстви

На думку прибічників мікроісторії, вивчення соціальних макроструктур є науково некоректним, бо його не можна перевірити на доступному історичному матеріалі. Натомість, досліджуючи конкретні феномени та постаті, цього можна досягти завдяки щільному аналізові соціального контексту, в якому діє персонаж. Виконавці НДР використовували мікроісторичний ракурс, що забезпечило погляд «зблизька» на повсякднне життя, звичаї, вірування, ритуали, систему цінностей і міжособистисні

взаємини цілком конкретних, поіменно встановлених осіб. Це дозволило зібрати документальні матеріали та вивчити конкретні епізоди минулого з «близької відстані», «великим планом» щодо низки шляхетських родів. На підставі документальних матеріалів XVII ст. продовжено створення низки родовідних таблиць, простежено життєві шляхи, поведінкові стратегії, матримоніальні пов'язання, суспільну та військову діяльність цілком конкретних членів цілої низки шляхетських родів. Зокрема: Бокіїв Печихвостських, Борзобагатих Красенських, Бронницьких, Загоровських, Дривинських, Верховських, Вигур, Визгердів, Вільгорських, Волковських, Гулевичів, Єловичів (Букоємських, Куневських, Малинських), Гуляльницьких, Гурків Омелянських, Дедеркалів, Дубровських, Жабокрицьких, Жоравницьких, Жуковецьких, Заленських, Збранних, Іваницьких, Ісайковських, Козловських, Кєрдеїв, Козинських, Колмовських, Колпитовських, Коритенських, Костюшковичів Хоболтовських, Лешневських, Линевських, Лисаковських, Монвидів, Монтовтів, Новоселицьких, Несвіцьких, Охлоповських, Ощовських, Рогачовських, Русинів Берестецьких, Фалчевських, Хрінницьких, Угриновських та ін. Зібрано також нові, невідомі досі, матеріали щодо представників деяких князівських родів, зокрема: Булиг Курцевичів, Козик, Масальських, Полубенських, Порицьких, Пузин, Ружинських.

Крім формальних владних структур, у Речі Посполитій існувала розгалужена неформальна владна система, яка виступала у формі патронально-клієнтельних зв'язків різних рівнів. Клієнтельна система охоплювала як вищі (стосунки представників владної еліти з різними категоріями шляхетського стану), так і нижчі щаблі (між членами різних шляхетських корпорацій, осілою та прибулою шляхтою тощо) панівної верстви. Клієнтельна система охоплювала тогочасний соціум на всіх його ієрархічних рівнях: «клієнт» вищого «патрона» сам виступав «патроном» власних «клієнтів», які своєю чергою також мали слуг-клієнтів, яких завжди можна було набрати з числа менш заможної шляхти. Основу системи становили особистісні взаємини нерівноправних за статусом осіб, які могли набирати різних форм. Головну постать в системі патронально-клієнтельних зв'язків становив «патрон», яким, як правило, був представник впливової князівсько-магнатської родини, який особисто займав певне місце в структурах державної влади, часто маючи міцні зв'язки з королівським двором. Поняття «клієнт» охоплювало широку групу залежних від «патрона» людей різних соціальних статусів і заможності. Їхній зв'язок тримався на добровільних домовленностях про співпрацю. Ще тіснішими були стосунки «пан»-«слуга», де паном міг виступати кожен осілий шляхтич, а слугами – практично рівні за соціальним статусом панові, тобто також шляхта, проте менш заможна, малозаможна або й зовсім незаможна. У цій ланці «патрон»-«клієнт» останній за виконання певних обов'язків/службу отримував від патрона матеріальні засоби для існування – платню у різних її формах (земельне надання, грошову винагороду, одяг тощо). Проте найголовніше значення, очевидно, мало опікування патрона щодо свого клієнта, який

отримував протекцію і допомогу від нього у вирішенні повсякденних життєво-важливих проблем. На підставі віднайдених документів продовжено роботу по створенню конкретно-особистісної номенклатури патронально-клієнтельних зв'язків.

Віднайдений документальний матеріал дозволяє з'ясувати й розкрити практично недосліджену й до цього часу недосліджувану в українській історіографії проблему участі тогочасної елітарної суспільної верстви – шляхти в господарсько-економічному розвитку українських теренів. Недослідженість даного питання сприяла формуванню спотвореного уявлення про тогочасну вітчизняну еліту, яка тривалий час характеризувалася виключно негативно як паразитуюча панівна верства. Документальні матеріали дозволяють розкрити не лише участь шляхти як рицарства у воєнних подіях і походах, а й її щоденну активну діяльність у господарсько-економічній розбудові своїх маєтків, а отже, й українських земель.

Перш за все, повсякдення шляхетської спільноти було тісно пов'язане з її правом на володіння земельною власністю. За документами з'ясовано, що пересічне шляхетське домогосподарство – шляхетський двір – становив доволі великий господарський комплекс. Крім житлової господської садиби, тут були будівлі господарського призначення: стайні, обори, хліви, гумна з клунями, різні комори, сирники, пивниці, броварні, льодовні, спіжарні, маштарні, возівні тощо. До двору нерідко прилягали сади й городи, ставки й млини. Тож шляхетський двір був значним, доволі розвинутим сільським господарством землевласника, де вирощувалися городні й плодові культури, у фільварках – збіжжя, розводилася продуктивна і робоча худоба, різноманітні види домашньої птиці, вироблялися молочні продукти, хліб, мед, пиво тощо. Тож, кожний шляхетський двір становив собою сільськогосподарський комплекс, який практично виробляв усі необхідні для власного споживання продукти харчування. Більше того, зернова продукція фільварків та спеціально вирощувана робоча худоба, зокрема воли, значною мірою через польські порти відправлялися на експорт, забезпечуючи потреби Європи.

За документами поширеними тогочасними практиками були оренда («посесія»/субпосесія) та застава шляхетських маєтків, які у разі нагальної потреби давали можливість їх власникам отримати необхідні кошти. Орендарями, як правило, виступали представники того ж шляхетського стану, які за рахунок оренди чужого маєтку намагалися збагатитися шляхом збільшення селянських повинностей. Подані до судів шляхетські позови розкривають численні скарги орендодавців щодо неналежного господарювання та поводження орендарів із їхньою власністю, а також селянами, що дозволяє дослідити розуміння шляхтою поняття права та форми його порушення.

Простежено активність та окреслено мотиваційні спонуки представників української еліти у торгівельній діяльності, з'ясовано асортимент експортованих та імпортованих товарів, напрямки провадження

ними внутрішньої і зовнішньої торгівлі. З цієї перспективи шляхтич постає добрим господарником, який у міжвоєнний період провадить значну економічну діяльність на власних землях, зокрема у фільваркових господарствах, і докладає зусиль задля продажу власної продукції на внутрішні та зовнішні ринки.

При цьому активність шляхти не обмежувалася тільки торгівельними операціями, оскільки отримані кошти, а також інші власні матеріальні ресурси, вона часто спрямовувала на фундацію нових поселень, міст і сіл, що впливало на загальний процес розбудови та урбанізації українських земель. Так, протягом другої половини XVI ст. на Волині було засновано 115 нових міст, протягом 1600–1610 рр. – 9, а в 1611–1620 – 11. Зазначимо: осадження нових поселень, а особливо міст, було дуже трудомісткою працею, адже вони часто засновувалися на «сирому корені», тобто на незаселених ще місцях. Для цього доводилося розчищати лісові масиви, викорчовувати дерева, що вимагало значної людської енергії та великих організаторських здібностей. Потрібно було підібрати «осадців», тобто людей, які здійснювали практичну діяльність щодо заснування міста та залучення бажаючих поселитися у ньому. Ця ініціатива вимагала також чималих матеріальних засобів і коштів. Отримання локаційних привілеїв, тобто дозволів, на заснування нових міст, а також звільнення населення, яке запрошувалося в ці поселення, від сплати податків і повинностей на тривалі терміни, як правило, на 20, а подеколи й на 30 років (як Юрій Гулевич при заснуванні міста Гулевичі), будування за власний кошт переправ і мостів (як напр., Іван Михайлович Хрінницький у Луцьку через р. Стир) засвідчують, що за цими кроками, крім бажання отримати прибуток, а отже, власний зиск, проступало також бажання зробити власний особистий внесок у розбудову навколишніх земель.

Компаративне зіставлення документального матеріалу з приписами тогочасного законодаства, зокрема Першого (1529 р.) і Другого (1566 р.) Литовських Статутів, щодо дозволених/недозволених (так званих низьких для шляхти як панівної верстви) видів шляхетської діяльності доводить, що в переважній більшості шляхта різними шляхами обходила законодавчі заборони й брала активну участь у загосподаренні українських теренів. Практично більшість сучасних поселень, як міських, так і сільських, виникли свого часу завдяки активності шляхетському стану.

З’ясовано ще один аспект шляхетського повсякдення. Шляхетський двір-господарство вимагав значного штату дворової прислуги: челяді, урядників, служебників, особистих слуг, якими, як правило, були менш заможні представники того ж шляхетського стану. Документальний матеріал дає можливість встановити цю малозаможну служилу шляхту, яка в такий спосіб заробляла на прожиття. Своєю чергою господарі, які тримали у своїх дворах значне число служебників, самі були слугами (клієнтами) заможнішої від себе шляхти, зокрема князів і магнатів. Не останню роль відігравав і психологічний аспект: мати багатолюдний двір з численною прислугою було справою власного престижу. Виробився своєрідний репрезентаційний звичай: шануючий себе шляхтич не виїжджав з двору без

супроводу. Між господарями і слугами часто встановлювалися доволі віддані стосунки: слуга вірно служив панові, а пан своєю чергою за необхідності захищав своїх слуг. За актами вдалося встановити персональний склад урядників/служебників, які перебували на службі у Романа Гулевича, Михайла Мишки Варковського, Михайла Ворони Боратинського, Федора Головні Острожецького, Януша Угриновського, Ганни Романівни Любецької, Федора Сенюти, Василя Ощовського, Миколая Дубровського, Петра та Федора Загоровських, Миколая Єловицького, Войтеха Защинського, Лаврина Древинського та ін. В такий спосіб вибудовувалася шляхетська ієрархія (патронально-клієнтельна система) з підпорядкуванням та неформальною владністю.

Продовжувалось вивчення історії української шляхетської родини. Головний зміст повсякденного людського життя становлять соціальні зв'язки і взаємини, відновлення яких створює перспективи реконструкції мережі особистісних стосунків у приватній сфері. Протягом життя для людини найближчою соціальною групою є родина, а найважливішими соціальними зв'язками – родинні, що особливо характерно для шляхетської традиції. Адже родинні узи, які пов'язували родичів: кревних, близьких і «повиноватих», були набагато міцнішими, ніж сьогодні, й цілком свідомо культивувалися, оскільки з родиною пов'язувався котинуїтет цілого роду-фамілії. Тож з погляду історико-антропологічної ретроспективи важливо з'ясувати, яким був домашній простір української ранньомодерної родини, зрозуміти, які життєві смисли вона закладала в дітях, яку місію виконувала, наскільки важливою була для своїх дорослих і недорослих родичів, яким був її вплив на характер, стереотип поведінки, взаємостосунки та подальшу долю її членів, наскільки вона готувала їх до життя у тогочасному складному світі, оберігала або ж, навпаки, пригнічувала членів родини. Адже, в будь-яку добу родина являє собою той перший, проте не завжди найкращий, простір соціального досвіду, який оточує людину, котра в ній народжується, виховується і зростає. Своїми успіхами, як правило, людина завдячує батьківській родині, так само як з родини беруть свій початок і всі її подальші успіхи або й негаразди. Проте проблема дитини/дітей у родині, як і загалом приватна сфера ранньомодерної доби, практично не досліджена у вітчизняній історіографії.

З погляду історико-антропологічної ретроспективи важливим є з'ясування пануючих взаємостосунків у родині. Адже для будь-якої людини сім'я є тим найпершим соціальним простором, який значною мірою формує і виховує людину в її ставленні до рідних та навколишнього світу. Серед різноманітних родинних взаємин важливе місце мають стосунки між братами і сестрами. Це особливо стосується ранньомодерної доби, для якої характерними є такі риси демографічної поведінки, як багатошлюбність та багатодітність. За тогочасної високої смертності в разі смерті батька або обох батьків опікунами молодших дітей часто згідно із законодавством ставали їхні рідні дорослі брати. Ставлення старших братів у статусі опікунів до недорослих братів і особливо сестер значною мірою впливало на їхню долю.

Стосунки братів і сестер шляхетської родини досліджено на документальних матеріалах родин Білостоцьких, Бокіїв Печихвостських, Дривинських, Збаразьких, Козиньских, Корницьких, Булигів Курцевичів, Літинських, Людвиських, Рогачовських, Русинів Берестецьких, Хребтовичів Богуринських та ін. Застосовуючи антропологічний підхід та компаративний метод, співставлено законодавчі приписи та їх вплив на точочасні соціальні практики. На прикладах конкретних родин виявлено як позитивні, так і негативні стосунки між братами і сестрами. З'ясовано, що часто на взаємини між рідними впливав матеріальний чинник. Брати-опікуни, в руках яких зосереджувалися родинні статки – нерухоме й рухоме майно, подеколи зловживали своїм становищем і правами, порушували законодавчі приписи та батьківські заповіти, кривдили сестер. Як правило, це виявлялося під час видання сестер заміж, коли брати позбавляли їх посагів, та під час розподілу материнської спадщини, яка, за законодавством, мала порівну розподілятися між дітьми обох статей. Звісно, такий стан речей пояснюється певною мірою людським фактором, проте важливу роль відігравало й тогочасне законодавство, яке у спадкових питаннях віддавало пріоритет дітям чоловічої статі, закладаючи умови гендерної асиметрії.

Отже, на підставі актового матеріалу можна констатувати, що емоційний рівень родинних взаємостосунків між братами і сестрами був неоднозначним: фіксуються як теплі й дружні взаємини, братерське піклування, доброзичливість та милість братів до сестер, так і прояви неповаги братів до них, приниження та обділення. При цьому така ситуація залежала не лише від людського чинника, жадібності та жорстокості окремих особистостей. Існуючі практики формувалися в певному правовому полі ієрархічно побудованого суспільства. Законодавчі засади соціальної нерівності, закладені в Литовських Статутах, простежуються не лише на становому рівні, а й на гендерному, що особливо негативно виявлялось у повсякденному родинному житті, зокрема у ставленні братів до сестер. Нерівні права дітей різної статі, синів і дочок, на батьківську спадщину формували у соціумі загалом зневажливе ставлення до жінок. Це доводить, що формування світогляду людини, а відтак її вчинків, відбувається під впливом загального рівня культури, звичаїв, традицій та існуючих соціальних інститутів.

2. Нове знання з історія повсякденного життя ранньомодерного селянства.

Загальновідомо: вивчення історії селянства пов'язане з певними труднощами, адже селянство – «мовчазна більшість» тогочасної людності – не залишило по собі писемних джерел. Разом з тим, оскільки селяни разом зі своїми господарствами входили до сфери матеріальних інтересів шляхти, виявилося, що актова документація шляхетських судових установ містить доволі значний масив інформації й щодо селянства. Значною мірою соціальний статус і добробут шляхти залежав від підданих селян та селянського господарства: їхньої чисельності, безпосередньої праці як у

панському фільварку, так і у власному господарстві, сплати натуральних та грошових повинностей, розмір яких своєю чергою визначався заможністю та робочими силами кожного окремого селянського господарства. Тому значне число приватно-правових документів, зокрема угоди про купівлю-продаж маєтків, акти розподілу спадщини між родичами, передання маєтків в оренду, заставу тощо, які шляхта вносила до судових актів, зберігають інформацію про селянство. Таким чином, актова документація містить важливу й цінну інформацію про найрізноманітніші аспекти життя і становища селянства, зокрема: його структуру, характер господарства, склад селянської родини, розмір земельних наділів, селянський двір та його господарські будівлі, робочий інвентар, худобу, номенклатуру вирощуваних культур, «маєтность» і «добыток» селянських домогосподарств.

Фронтальне вивчення актового документального матеріалу допомогло виявити низку документів з історії найчисельнішої верстви українського суспільства ранньомодерної доби – селянства. Це інвентарі приватних маєтків Острозької волості 1576 р. (охоплює 63 сільські поселення), інветарі 1593 р. (Коломлє, Кривин, Нетишин), Вельбівно Білашів 1595, низка інвентарів Дубенської, Сатиївської, Княгининської волостей 1604 р., інвентар розподілу Ружина 1606 р. та реєстри прибутків Колоденської, Любартівської, Острозької та Чернехівської волостей 1604 р., які дають можливість дослідити становище тогочасного селянства.

Віднайдені документи дозволяють переглянути погляд попередньої історіографії щодо проведення в українських землях аграрної реформи 1557 р., з якою, як правило, пов’язують руйнування дворищного господарства, зменшення розмірів селянських земельних наділів та погіршення становища селянства.

Становище селянства визначається набором певних характеристик, серед яких найголовнішим показником його економічного стану є забезпеченість земельним наділом. До реформи волинське селянство ранньомодерної доби, зокрема в XV – першій половині XVI ст., перебувало на дворищній системі господарювання, яка виникла внаслідок стихійного процесу освоєння вільних земель. На означення селянського господарства на Волині XV – першої половини XVI ст. найуживанішим був термін «дворище» в розумінні відокремленого господарства однієї великої нерозділеної або кількох селянських родин, що проживали разом.

За розмірами дворища були великі й малі. Великі дворища, які документи називають «добрыми», «старожитными», це – дворища цілих селянських родів, малі – окремих сімей. Проте й невеликі дворища охоплювали чималі площі орних земель та угідь. Тогочасні акти описують дворище як господарство «зо всим на все, з землею, з пашнею, з боры, з лесы, з озеры, з ловы звериными и пташими, яко се тое дворище в границахъ и обыходех своих само в себе маеть», інакше кажучи – з усім, «що здавна прислухало» до нього. Межі дворища могли розширюватися завдяки розробкам «новин и лядин». Більше того, власністю дворища вважалася не лише освоєна територія, а й те, що в майбутньому можна було відвоювати у

природи: акти зазначають, що якщо дворище своїми силами «и въ дуброве и на болоте, што прикопаетъ поля и протеребитъ сеножать, тое супокойне держати маетъ». Тож власністю дворища вважалася не лише наявна рілля, ниви й сіножаті, а й усе, що його мешканці зможуть зорати з незораного ще «дикого» простору.

Таким чином, селянське дворище становило доволі великий господарський комплекс з усіма необхідними господарськими будівлями, орною землею, робочою та продуктивною худобою, різними сільськогосподарськими угіддями, зокрема: сіножатями, пасіками, лісами тощо. Жодних закономірностей щодо розмірів приналежних дворищам земельних площ не простежується. Разом з тим параметри селянського землеволодіння, реалізованого в поняттях дворища, були доволі значними й коливалися від кількох десятків до кількох сотень гектарів землі. Отже, аргументовано можна зробити висновок про доволі значні площі орних земель, приналежні дворищному селянському домогосподарству. Земельного голоду в селянському господарстві не спостерігається. Достатньо зазначити, що півдворищне господарство в с. Смиків Луцького повіту в 1584 р. мало 47,7 га, а в с. Пісках у 1587 р. – 119,4 га ріллі. Отже, дворища могли значно відрізнятися за площами приналежних їм земель, оскільки процес займанщини характеризувався стихійністю.

За виявленими інвентарями більшість сіл у першому двадцятилітті XVII ст. продовжувала перебувати на дворищній системі. Лише незначну частину шляхетських маєтків було переведено на волочну систему господарювання.

Проте навіть в тих маєтках, де відбувалась аграрна реформа, селяни отримували ділянку, так звану «волоку», розмір якої становив близько 24 га землі. Так, за актом волочної поміри селянських ґрунтів у с. Ружин Луцького повіту в 1606 р. на кожне селянське господарство припадало по півволоки орної землі, тобто по 12 га. Але, крім орної землі, всі селяни-господарі отримали городи й сіножаті. В документі перелічуються 54 селянські господарства із зазначенням місця розташування садиби та розміром городів, які всі були «до полланка», тобто півволоки. Тож якщо рахувати польову ріллю й городню землю разом з прирізками навіть без сіножатей, то загальна земельна площа кожного дворогосподарства становила волоку і більше, хоча в документі враховується тільки орна земля, а селяни називаються півволочними. Не можна вважати це випадковим явищем, швидше за все перемірювання дворищних земель на волоки проводилося відповідно до існуючої практики.

Звернімо увагу також на характер селянського дворогосподарства. Актовий документальний матеріал доводить, що в селянських господарствах широко використовувалася праця челяді, «паробков», «молодцов», «хлопцов» тощо. Віднайдені нами реєстри людських втрат, заподіяні татарами під час нападів, також фіксують наявність челяді у селянських господарствах. Ці документи доводять, що застосування найманої праці в селянських господарствах було поширеною повсякденною практикою. Таким

чином, можемо розглядати селянське домогосподарство як свого роду тогочасне фермерське господарство.

Таким чином, віднайдений документальний матеріал переконує, що волочна поміра, як один із найважливіших заходів аграрної реформи 1557 р., лише незначною мірою заторкнула волинське селянство. Більшість селянських дворогосподарств на початку XVII ст. залишалася на дворищній системі господарювання. Однак і переведення селян з дворищної системи на волочну не означало їх обезземелення, волочні господарства також були доволі великими господарськими одиницями. Як дворищні, так і волочні селянські дворогосподарства широко використовували в практиці повсякденного життя найману працю челядників та наймитів. Нова віднайдена джерельна інформація дозволяє на основі сучасних методологічних підходів і засад реконструювати й змоделювати пересічне селянське дворогосподарство як свого роду тогочасне фермерське господарство.

Ще один важливий момент. Як правило, історія селянства ще й сьогодні досліджується за усталеною вульгарно-соціологічною схемою: посилення експлуатації – погіршення матеріального становища – підйом антифеодальної боротьби. Відтак сформувався спрощений підхід щодо проблеми взаємостосунків панів і селян, що розглядалися лише крізь призму класової ненависті, а отже, характеризувалися як виключно антагоністичні. Внаслідок виробився і одномірний стереотипний погляд на селянство як на одноманітну злиденну масу, що все життя тільки й мріяла про боротьбу зі своїми споконвічними гнобителями. Багато аспектів життя селянства було спотворено, а то й свідомо сфальсифіковано.

3. Нове знання з історії повсякдення волинського духовенства

Актовий документальний матеріал висвітлює також повсякдення православного, унійного та католицького духовенства Волині, а також зв’язок релігійних рухів з процесами соціальних відносин та розвитком національного життя українців кінця XVI – першої половини XVII ст.

Зокрема, на основі виявленого матеріалу досліджувався соціальний склад українського духовенства усіх рівнів. Було встановлено, що крім спадкових священичих родин, духовенство також активно поповнювалося й представниками міщанських та шляхетських фамілій. Ця обставина призводила до урізноманітнення форм повсякденного життя та соціальних комунікацій духовних осіб з представниками інших соціальних груп українського суспільства. Окремо порушено питання про діяльність представників українського єпископату, які подеколи належали й до магнатських родин. У зв’язку із цим з’ясовано причини неефективного виконання ними функцій духовних та національних лідерів, попри наявний адміністративний та матеріальний ресурс.

Компаративне зіставлення актового матеріалу з аналізом тогочасної полемічної та наукової літератури, дає змогу краще висвітити проблеми українського національного життя кінця XVI – першої половини XVII ст.

Проаналізовано творчий спадок та діяльність видатного українського полеміста, вченого та релігійного діяча Касіяна Саковича, автора "Віршів на жалісний погреб зацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного". Активний діяч братського культурно-освітнього руху він протягом 1620-1624 рр. очолював Київську братську школу. Особливий інтерес мають висновки та роздуми Саковича про роль і значення народної мови в духовному та релігійному житті, а також про перспективи національного поступу українського народу. Він не лише відстоював роль народної, тобто руської, мови у релігійному житті українців. Відстоюючи становлення системи освіти, Сакович публічно порушив питання про пріоритет народної/руської мови в навчальному процесі вітчизняних шкіл і проголосив гасло "Нехай би Русь по-руськи русь учила". Тож саме Касіян Сакович був першим українським мислителем литовсько-польської доби, який у площині публічної дискусії порушив питання про роль народної мови в культурному житті українців. Його твори містять багатий матеріал про соціальний статус українського парафіяльного духовенства, особливості релігійних практик зазначеної доби та практики соціальних комунікацій сільських священиків зі своїми парафіянами. Таким чином, поєднання інформації актових джерел та науково-полемічної літератури відкриває нові перспективи дослідження українського соціуму ранньомодерної доби.

4. Нове знання з історії медичної справи

Одним із напрямів реалізації НДР було вивчення медичної справи на Волині XVI–XVII ст. На даному етапі головні зусилля було спрямовано на з’ясування маловивчених аспектів вітчизняної хірургії. Зокрема, встановлювалися професійні компетенції балверів і цирульників. З цією метою було досліджено широкий спектр історичних джерел та проведено фронтальне вивчення актового документального матеріалу. Без перебільшення виявлені документи є унікальними.

Документальний матеріал вивчався на базі міждисциплінарного, антропологічного, ретроспективного підходів, методу історичних аналогій та окремих видів статистичного дослідження (статистичного спостереження, зведення й групування статистичних матеріалів тощо).

На базі виявленого документального матеріалу встановлено, що професіним фахом цирульників був догляд за волоссям й т. зв. «мала хірургія», яка полягала у виконанні нескладних хірургічних операцій і поточному догляді за пораненими. Балвери спеціалізувалися на лікуванні важких тілесних ушкоджень, отриманих в побуті або під час численних збройних сутичок. Встановлена суттєва відмінність професійних фахів балверів і цирульників свідчить про те, що це були дві окремі медичні спеціалізації. Компаративне зіставлення отриманих даних з аналогічними європейськими практиками дозволяє зробити висновок, що вектори розвитку європейської й української хірургії повністю співпадали. Зокрема, наявний в Україні поділ хірургів на балверів і цирульників повністю відповідає поділу хірургів на «нижчих» і «вищих» у Західній Європі. Відтак прийняте на

сьогодні у вітчизняній історіографії ототожнення термінів «балвер» і «цирульник» є некоректним.

Частково описано конкретні медичні практики. Передусім йдеться про методи лікування масових різнотипових поранень травматичного характеру. Вперше на базі вітчизняного документального матеріалу зафіксовано успішне виконання в XVII ст. українськими медиками операцій з приживлення травматично ампутованих частин тіла, які й досьогодні вважаються одними з найскладніших.

Вперше описано приклади успішної співпраці балверів і цирульників щодо оперативного лікування та догляду за важкопораненими пацієнтів у післяопераційний період. На цій підставі зроблено висновок про існування на Волині в ранньомодерний час системи (у початковому вигляді) хірургічної допомоги, яка була здатна надавати ефективну допомогу пацієнтам із важкими пораненнями і травмами.

Спростовано деякі історичні міфи й стереотипи, зокрема щодо низького рівня вітчизняної хірургії ранньомодерної доби та некомпетентності тогочасних медиків.

У зв’язку з виявленням нових фактів, які не співпадають з офіціною позицією української історіографії та дають можливість поглянути на історію вітчизняної медицини під новим кутом, абсолютно необхідним є продовження наукових досліджень в даном у напрямку. Головні зусилля мають бути зосереджені на евристичних архівних пошуках з метою виявлення нового документального матеріалу з даної проблеми. Також на порядку денному постає необхідність перегляду наукових праць, зокрема навчальних посібників та навчальних програм з історії української медицини.

З метою оперативного введення до навчального процесу отриманого нового знання виглядає доречним прочитання фахівцями Інституту українознавства лекційного спецкурсу з історії української хірургії ранньомодерної доби у профільних медичних навчальних закладах.

ВИСНОВКИ

Протягом звітного періоду головні зусилля членів творчого колективу було зосереджено на пошуку нового документального матеріалу в актових книгах волинських ґродських і земських судів, що зберігаються в ЦДІАК України, його копіюванні та археографічному опрацюванні з метою підготовки другого видання збірника документальних матеріалів «Українське повсякдення ранньомодерної доби. Випуск ІІ. Волинь, 1600 – 1610 рр.». Підготовлено до друку електронний варіант цього збірника загальним обсягом 40 др. арк. Всі документи, які таким чином вводяться до наукового обігу є унікальними, раніше невідомими українським та закордонним науковцям.

На підставі аналізу та інтерпретаційного синтезу виявленого документального матеріалу, а також нового прочитання вже відомих джерел було отримано елементи нового знання. Наукову продукцію за цим напрямом представлено у вигляді 37 наукових статей та 24 доповідей на наукових конференціях.

№ п/п	Заплановані роботи	Планувалося згідно з технічним завданням	Реальне виконання	Перевиконання, %
1	Підготовка документальних текстів для збірника «Українське повсякдення ранньомодерної доби. Випуск ІІ. Волинь, 1600 – 1610 рр.»	14 др. арк.	34	143%
2	Написання і публікація наукових статтей	20	30	50%
3	Підготовка і виголошення доповідей на наукових конференціях	15	24	60%

Поза запланованим обсягом, однак в межах робіт по виконанню НДР, у відповідності з тематикою НДР працівниками творчого колективу також здійснювалося наукове редагування навчально-методичних посібників. Результатом цієї роботи стало фактичне видання НМП «Історія Волині» (загальним обсягом 42 др. арк.).

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Мусимо наголосити на принципових аксіоматичних аспектах:

1. Згідно з М. Блоком, «без джерел немає історії».
2. Науковий напрям історії повсякдення характеризується невичерпністю тематики досліджень, які неможливо повністю охопити і формально відзвітувати про їхнє остаточне завершення. Про це свідчить світовий досвід. Наукова робота в цьому напрямі має бути **постійною**.

З огляду на специфіку наукової роботи та джерельної бази отриманий науковий результат, представлений у вигляді збірників документів, монографій, навчально-методичних посібників, наукових статей, конференційних виступів, номенклатур, баз даних, термінологічних та понятійних словників і т. ін. не можна вважати повним, а отже – остаточним. Сповідуючи принцип правонаступності та ідейної тяглості НДР, головною рекомендацією є стабільне продовження започаткованих НДР, які протягом років виконує творчий колектив відділу історичних пам'яток, в числі яких стоїть і реферованe дослідження. Віднайдений та введений до широкого наукового обігу документальний матеріал стане надійною базою для проведення досліджень з широкого кола проблем сучасної гуманітарстики. З метою розширення джерельної бази необхідно проводити дослідження не лише в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, а й в інших українських архівосховищах, зокрема Львівському, Луцькому, Камянець-Подільському, а також закордонних, передусім польських (AGAD – Головному Архіві Давніх Актів, воєводському Краківському архіві, де зосереджені величезні документальні зібрання українських джерел, рукописних відділах Варшавського університету, Бібліотеки Народової, Ягеллонського університету в Кракові) та ін.

Якісні дослідницькі проекти, представлені світовій науковій спільноті, попри свій некомерційний характер, зіграють виключну роль для формування позитивного іміджу України на світовій арені. Для цього необхідна всебічна державна підтримка з метою організаційного та фінансового забезпечення таких досліджень. Лише в такому випадку можливе формування національного дослідницького осередку, подібного до всесвітньо відомих італійської «мікроісторичної школи», французької школи «анналів», німецької «alltagsgeschichte» та ін. а також поява вітчизняних дослідників високого професійного рівня Х. Медика, А. Людтке, М. Блока, Л. Февра, Ф. Броделя, Ж. Ле Гоффа, К. Гінзбурга, Д. Леві, А. Гуревича та багатьох інших.

В якості конкретних перспективних напрямів досліджень пропонуються наступні: 1) розширення знань про українську медицину XVI – XVII ст. Дана проблема практично не розроблена в українській історіографії. На основі результатів, отриманих під час реалізації реферованої НДР визнано необхідним: а) реконструювання лікувальних практик; б) дослідження медичної спільноти як структурованого професійного середовища, зважаючи також на мінливість цієї структури відповідно до тогочасних реалій; в) з'ясування професійних функцій і

системи підготовки в українських землях медиків (докторів, аптекарів, балверів і цирульників); г) відновлення тогочасного професійного інструментарію (його функціоналу та зовнішнього вигляду); ґ) вивчення практики виготовлення ліків а також фармацевтичних засобів як місцевого, так і імпортного походження; д) з'ясуванні особливостей змішування професійних компетенцій балверів і цирульників на фоні загального розмежування цих медичних спеціалізацій; 2) створення документальної бази даних що стосується професійної та громадської діяльності адвокатів Волині кінця XVI- першої чверті XVII ст., яка стане основою для проведення просопографічних досліджень шляхом написання колективних та індивідуальних біографій малодослідженої спільноти українських адвокатів (судових захисників); 3) дослідження проблеми а) соціальної взаємодії між представниками парафіяльного духовенства, міщан і шляхти Волині першої половини XVII ст.; б) встановленні ролі цієї взаємодії в процесах національно-культурного руху в Україні згаданої історичної доби; 4) пошук та вивчення документів на підставі яких, із залученням методу елітарної просопографії, здійснюватиметься реконструкція поведінкових та комунікативних стратегій членів шляхетських родинних груп. Особливу увагу варто приділити вивченню шлюбних практик, спорідненості членів групи, економічних зв'язків та соціальних контактів у межах обраної групи; 5) дослідження комунікативних стратегій представників різних соціальних і професійних груп: системи взаємостосунків і контактів всередині верств та між різними стратами й етнічними спільнотами. Продовження досліджень матримоніальних практик та стереотипів внутрішньосімейних взаємин.

З огляду на нові виклики, що постали перед українським суспільством після початку збройної агресії з боку Російської Федерації, актуальною є розробка проблеми під робочою назвою «Мілітарні (військові й воєнні) традиції в повсякденному житті українського ранньомодерного соціуму». Отримані результати якої можуть бути використані в системі патріотичного виховання, що здійснюється в межах концепції безперервної освіти населення України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бекк-Виклунд М. Феноменология: мир жизни и обыденного знания / Монсон П. Современная западная социология: теории, традиции, перспективы СПб.: Нотабене, 1992. С. 71–105.
2. Белова А. В. Повседневность русской провинциальной дворянки конца XVII – первой половины XIX в. (к постановке проблемы). Социальная история: Ежегодник. 2003. Женская и гендерная история. Москва, 2003. С. 269–284.
3. Бурдье П. Социология социального пространства. Санкт-Петербург: Изд.-во Алетейя, 2007. 288 с.
4. Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела). Київ: Вища школа, 2009. 511 с.
5. Ворончук І., Чубик Ю. Історія повсякденності як наукова проблема. Збірник наукових праць НДІУ. 2008. С. 415–430.
6. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ: Фенікс, 2012. 711 с.
7. Ворончук І. Приватне життя князів Острозьких: стан, проблеми і перспективи. Острозька давнина. Острог, 2013. Вип. 2. С. 56–60.
8. Гинзбург К. Микроистория: две-три вещи, которые я о ней знаю. Современные методы преподавания новейшей истории. Москва, 1996.
9. Гинзбург К. Сыр и черви. Картина жизни одного мельника, жившего в XVI веке. Москва: «РОССПЭН», 2000. 272 с.
10. Гинзбург К. Широты, рабы и Библия: Опыт микроистории. Москва: «РГГУ», 2003. 36 с.
11. Гуревич А. Индивид и социум на средневековом Западе. Москва: «РОССПЭН», 2005. 422 с.
12. Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв: монографія. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 400 с.
13. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» / Пер. с нем. К. Левинсона. Одиссей. Человек в истории. История в сослагательном наклонении? Москва: Наука, 2000. С. 96–124.
14. Диса К. Роль родини в українських судах про чари. Соціум. Альманах соціальної історії. Київ.: Інститут історії України НАНУ, 2005. Вип. 5. С. 185–195.
15. Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII століття. Київ-Львів: «Свічадо». 2012. 342 с.
16. Ковнер С. История средневековой медицины: монография. Киев: Типография Императорского университета св. Владимира, 1893. 635 с.
17. Лікарські та господарські порадники XVIII ст. / упор. Передрієнко В. А. Київ: «Наукова думка», 1984 р.

18. Людтке А. История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти. Москва: «РОССПЭН», Германский исторический институт в Москве, 2010. 271 с.
19. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии. Социальная история: ежегодник. 1998/99. Москва: РОССПЭН, 1999.
20. Маслійчук В. До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Соціум: Альманах соціальної історії. 2007. Вип. 7. С. 243–263.
21. Орлов И. Б. История повседневности: смерть или новое рождение? Преподавание истории в школе. Москва. № 3.
22. Плющ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти: монографія. Т. 1. Мюнхен: УВАН у Німеччині, 1970. 342 с.
23. Повсякдення ранньомодерної України: Практики, казуси та девіації повсякдення. / гол. ред. В. А. Смолій. Т. 1–2. К., 2012, 2013. 328 с., 358 с.
24. Потимко О. Розвиток медицини у Львові в XIV – XVIII ст.: література, проблеми, дискусії: монографія. Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. 214 с.
25. Пушкарева Н. Л. Частная жизнь и повседневность: глазами историка // Демографическая модернизация, частная жизнь и идентичность в России: Тезисы докладов научной конференции (Москва, 27–28 февраля 2002 г.) / Отв. ред. А. Г. Вишневский. – М., 2002. – С. 44–46.
26. Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности». Этнографическое обозрение. М., 2004. – № 5. – С. 3–19.
27. Пушкарева Н. Л. «История повседневности» и «История частной жизни»: содержание и соотношение понятий. Социальная история. *Ежегодник.* 2005. С. 93–112.
28. Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история. Москва: «ЛКИ», 2009. 320 с.
29. Сердюк І. Маленький дорослий. Дитина й дитинство в Гетьманщині. Київ: К.І.С., 2018. 454 с.
30. Смуток І. Руська шляхта Перемишльської землі XIV–XVIII ст. (історико-генеалогічне дослідження). Львів: «Простір-М», 2017. 504 с.
31. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI – початок XVII століття. Київ: «Laurus», 2014. 509 с.
32. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах / ред. С. Ківалов, П. Музиченко, А. Паньков. Одеса: «Юридична література», 2002–2004.
33. Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Вип. І. Волинь XVI ст. / ред. І. Ворончук. Київ: «Фенікс», 2014. 740 с.
34. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках. Американская социологическая мысль. Москва, 1994.

35. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2012. 415 с.
36. Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського. Київ: «Laurus», 2017. 704 с.
37. Bogucka M. Białogłowa w dawnej Polsce. Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 1998. 226 s.
38. Cicourel, Aaron. Methods and Measurement in Sociology. Harvard, 1964.
39. Garfinkel, Harold. Studies in Ethnometodology. New Jersey: Prentice-Hall, 1967. 288 p.
40. Flandrin J.-L. Historia rodziny / Przełożyła Agnieszka Kuryś. Warszawa: Oficyna Wydawnicza VOLUMEN, 1998. 311 s.
41. Szlendak T. Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2015. 541 s.
42. Woronczuk I. O. Przemoc mezczyzny nad kobieta w ukrainskiej rodzinie XVI-XVII wiekow (na podstawie materialow Wolynia). Rodzina w kregu epok dawnych. Przemoc. Krakow, 2020. S. 97–105.